

Binder Mátyás

„KÖZÖS A KULTÚRÁNK, AZ EREDETÜNK ÉS A NYELVÜNK, EGY NEMZET VAGYUNK.”¹

A roma nemzeti narratíva vitatott kérdései a történetírás tükrében

Bevezetés

Az elmúlt két évszázad a különböző típusú és intenzitású nacionalizmusok sikertörténete. A nacionalizmus (melyet most elsősorban folyamatként értelmeznek) leggyakoribb célja egy nemzetállam létrehozása volt. A nemzetállam immanensen – állami intézményrendszer által támogatott – nemzeti „magaskultúrát” hoz létre. E kultúra funkcióját többféleképpen értelmezhetjük. Benedict Anderson a szekularizáció utáni szellemi vákuumot kitöltő kohéziós erőként határozza meg, ami létrehozza az „elképzelt közösséget.”² Ernest Gellner inkább az ipari társadalom működéséhez szükséges egységes és mobilizálható társadalom felépítésében játszott szerepét emeli ki.³ A legtöbb kutató nem vitatja a nemzeti kultúra legitimációs ideológiai szerepét sem akár az ún. államnemzeti, akár a kultúrnemzeti modelltől van is szó.⁴

A fenti három megközelítés mindegyike szerint fontos, hogy a nemzeti kultúra homogén és etnocentrikus legyen, különben nem volna alkalmas funkciója betöltésére. A nemzeti kultúrák tehát szükségszerűen leegyszerűsítőek, mitikusak és pozitív autosztereotípiákat jelenítenek meg a leendő vagy létező nemzet potenciális tagjai számára. Lényegében az „újra felfedezett”⁵ népi kultúra (populáris kultúra, parasztkultúra stb.) esszencializálása, összesítése és homogenizálása zajlik, ahogy azt Clifford Geertz megfogalmazta egyik esszé-

¹ Az idézet forrása az International Romani Union 2001-ben kiadott deklarációja. Idézi: Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 222.

² Anderson, Benedict: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006.

³ Gellner, Ernest: A nemzetek és a nacionalizmus. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

⁴ Hobsbawm, Eric: A nacionalizmus kétszáz éve. Maecenas, Budapest, 1997.

⁵ vö. Burke, Peter, 1984. A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. Ethnographia (95.), 1984. 3. 362–371.

jében. Geertz indonéz és marokkói példákon keresztül elemezte a folyamatot,⁶ Hofer Tamás pedig a magyar népművészet és paraszti hagyomány „etnicizálását” mutatta be több írásában.⁷ Mindezzel csak azt akartam illusztrálni, hogy nem valamilyen különleges jelenséggel állunk szemben, amikor a roma⁸ nemzeti történelem egyes kérdéseit vesszük szemügyre. Mondhatni logikus, hogy a többségében az európai nemzeti társadalmak perifériáin élő roma közösségek körében is felmerül a „nemzeti gondolat”, annak minden járulékos „kel-lékével.”⁹ Dolgozatomban a roma nemzeti történelem főbb elemeit ütköztem a hazai történetírás vonatkozó eredményeivel. Nem feladatom a roma háttérű identitáspolitikai célok és folyamatok megítélése, és nem célom mindenáron „mítoszokat rombolni”.¹⁰ Fontosnak tartom azonban, hogy a közgondolkodásban markánsabban jelenjenek meg az objektivitásra és megismerésre törekvő társadalomtudományok eredményei a roma közösségek történelmével kapcsolatban. Erre már csak azért is szükség van, mert a rendszerváltást követően a roma közösségek nagy része súlyos mértékben elszegényedett, miközben jelentősen megnőtték a „cigányellenes” előítéletek, felerősödtek a nacionalista trendek, teret nyert a szélsőjobb oldali retorika és politika. Ebben a

⁶ Geertz, Clifford: Az identitás politikájáról. Lettre, 1998. 31. (<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm> – Letöltés: 2007.február 10.)

⁷ Hofer Tamás: A modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. In: Hofer Tamás: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. L'Harmattan, Budapest, 2009. 223–235; Hofer Tamás: A nemzeti történelem rávetítése a népművészetre. In: Hofer Tamás: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. L'Harmattan, Budapest, 2009. 145–166.

⁸ Ma elsősorban a roma kifejezés használatát tartom helyesnek a tudományos és a hétköznapi diskurzusban egyaránt. Történeti értelemben viszont használni fogom a cigány szót is, mivel a roma kifejezés csak az 1980-as években jelent meg Magyarországon.

⁹ A roma nemzetépítés társadalom- és politikatörténeti vonatkozásaira, a folyamat kritikai elemzésére itt nem térek ki, lásd hozzá: Fosztó 2002: i. m.; Fosztó László: Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement. Regio 2003. 102–120; Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. Eszmélet, (20.) 2008. 77. 130–160; a roma nacionalizmus első tételes megfogalmazásához lásd: Hancock, Ian: The East European Roots of Romani Nationalism. Nationalities Papers (19.) 1991. 3. 251–268.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: Nagy Pál: A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában. Csonkai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998. 6–11.

kontextusban különösen fontos, hogy a romákkal kapcsolatban ne csak leegyszerűsítő képzetek legyenek forgalomban.¹¹

Szűcs Jenő írta a magyar történelemre vonatkozóan, hogy a „nemzeti önbecsülés nem mesterséges mitológia függvénye.”¹² Szerintem sem.

A roma (nemzeti) történelem kérdése

A történetírás szerepét a nemzeti identitás megszerkesztésében már jó ideje tisztázták a történészek.¹³ A 19. században Kelet-Európában sok esetben dilettánsnak mondható, de „nagy adag jó szándékkal, s még ennél is több naivitással”¹⁴ felvértezett „történész” végezte a nemzeti múlt feltárását és egyben megkonstruálását. Meglátásom szerint nem túlzás párhuzamba állítani őket azon önjelölt roma történészekkel, akiket a „naiv tudomány” művelői közé sorolhatunk. Mint Réger és Kovalcsik írta: „Megjelent az autodidakta tudomány, melynek egyes művelői azt kívánták igazolni, hogy a cigányság a nemzetté válás útjára lépett: elérkezett a saját »magas kultúra« megteremtésének pillanata. [...] Problémát csak a szakirányú képzettség hiánya jelentett, aminek szükségességével nem minden szerző volt tisztában.”¹⁵

A naiv történetírásnak az is biztosított némi teret, hogy a „hivatalos” történetírás sokáig nem igazán vett tudomást a romákról. (Szemben például a néprajzzal vagy a nyelvészettel.)¹⁶ A „történelem nélkülinek” nevezett népek,

¹¹ vö. Binder Mátyás: A cigányokról alkotott történeti kép változása a rendszerváltás tükrében Szlovákiában és Magyarországon. In: Krausz Tamás–Mitrovits Miklós–Zahorán Csaba (szerk.): Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2010. 313–343.

¹² Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1974. 11–188.

¹³ vö. Noirel, Gérard: A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Napvilág, Budapest, 2001. 69–93.; „A modern történeti tudat, melyet kis túlzással a történészi munkálkodás termékének is tekinthetünk, egyszerre volt a nemzeti identitás éltető forrása és szükségszerű következménye.” Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. Híd, 2006. 9.7.

¹⁴ Niederhauser Emil: A történeti tudat kérdései Kelet-Európa nemzeti megújulási mozgalmában. In: Niederhauser Emil: Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. 101.

¹⁵ Kovalcsik Katalin–Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet. Kritika, (24.) 1995. 2. 31–32.

¹⁶ vö. Deáky Zita–Nagy Pál: Augistini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Deáky Zita–Nagy Pál (szerk.): Augistini ab Hortis Sámuel: A magyarországi

köztük a cigányok, nem képezték a hegeli filozófián alapuló történetírás tárgyát.¹⁷ „Mivel a cigányság nem az általánosat, nem a fejlődés fő áramát testesíti meg a világtörténelemben, nem is szükséges bővebben ismertetni.” – írta Marczali Henrik a 19-20. század fordulóján.¹⁸ A fentiek mellett a módszertani nacionalizmusnak¹⁹ is köszönhető, hogy a romákkal kapcsolatos levéltári anyagok feltárása mondhatni csak a közelmúltban kezdődött el.²⁰ Persze nem ez volt az egyetlen ok, amiért a „naiv tudós” sok esetben a saját családja hagyományait, szokásait, meséit tartotta a leginkább autentikusnak a homogenizálás és az esszencializálás folyamatában.²¹

A továbbiakban a „hivatalos” történetírás – általam ismert – eredményeit vetem össze a roma nemzeti narratíva három elemével: őshaza és diaszpóra, a vándor életmód és az állandó üldöztetések.

Megközelítésem tartalmaz továbbá egy általános/elméleti kritikát is a szubsztancialista nemzetfelfogással szemben, melynek alapja az etnicitás²² konstruk-

cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.] Györffy István Néprajzi Egyesület–Magyar Néprajzi Társaság–SZIE GTK, Budapest–Gödöllő, 2009. 5–28.

¹⁷ Hegel felfogása szerint ugyanis „csak azok a népek érdemesek feljegyzésre, amelyek államot alkottak.” Id. Tóth Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): Pillanatképek a romák múltjából. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37–44.

¹⁸ id. Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. Iskolakultúra, (17.) 2007. 11–12. 133.

¹⁹ Wimmer és Glick Schiller szerint a módszertani nacionalizmus három változata: a mellőzés, a (saját nemzetállam) természetessé tétele és a (kutatói érdeklődés) területi behatárolása. Jellemző például, hogy a határokon átívelő migráció a tudományos diskurzusokban anomáliaként jelent meg, hiszen az emberek „normál esetben” ott maradnak, ahova tartoznak (azaz saját nemzetállamukban). Wimmer, Andreas–Glick Schiller, Nina. Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. Magyar kisebbség. (9.) 2005. 3–4. 164–210.

²⁰ Az első forrásgyűjtemény 1986-ban jelent meg: Mezey Barna (szerk.): A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. Ezt követően csak a '90-es évek végétől jelentek meg romákkal kapcsolatos források kötetbe szerkesztve. Lásd még: Binder Mátyás: „A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. Regio, (20.) 2009. 4. 35–59.

²¹ vö. Beck Zoltán: Tekintély és szöveg (Miért van baj a cigány népismerettel?) Educatio, (13.) 2004. 2. 314–318.

²² Az etnicitás-fogalom a kulturális antropológiában „olyan csoportok közötti viszonyokra vonatkozik, amelyek tagjai egymástól különbözőnek tartják magukat, és amely csoportok hierarchikusan rangsorolódhatnak egy társadalmon belül.” Eriksen, Thomas Hylland: Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák. Gondolat Kiadó–PTE, Budapest–Pécs, 2008. 22.

tivista értelmezése. Ebben a megközelítésben az etnikai identitás „a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a kultúra valamely kódos kifejeződése”.²³ Az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. A hangsúly az etnicitás szituatív és kontextuális karakterén van.²⁴ A nemzetet (bármelyiket) tehát nem tartom homogén és szubsztanciális társadalmi csoportnak, bár a nemzeti kultúra „napszámosai” (vagy Barth megfogalmazásában az etnopolitikai vállalkozók) folyamatosan azon dolgoznak, hogy ezt a képzetet fenntartsák, és a hozzá fűződő lojalításokat létrehozzák és megtartsák.

A következőkben tárgyalt roma nemzeti tematikával, nemzeti karakterekkel kapcsolatban ugyanúgy érvényesnek²⁵ tartom Szűcs Jenő sorait, mint ahogyan a „nagy” nemzetekkel kapcsolatban azokat ő maga megfogalmazta 1966-ban. Szűcs szerint a nemzeti karakter „nem »örök«, nem változatlan, nem a nemzeti lét feltétele, hanem az adott nemzeti fejlődés produktuma. Nem történelemformáló faktor, hanem a valóságos történelemformáló faktorok folyton alakuló függvénye. Nem a nemzeti lét kontinuitásának hordozója, hanem a történelmi mozgás derivátuma.”²⁶

Nemzeti tér: őshaza és diaszpóra

Minden nemzet számára fontos a tér,²⁷ akár mint az ősi származás helyszíne, akár mint a hely, ahol már ősidők óta él vagy amit „hódítással” szerzett meg.²⁸ A permanens kisebbségi lét miatt a roma nemzetben gondolkodók számára az őshazát India jelenti, a nemzet sajátos tere pedig a „diaszpóra”, amelyet nem felébredtetni kell elsősorban (mint a 19. századi Kelet-Európában), hanem újra-egyesíteni.

²³ Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, (7.) 1996. 13–25.

²⁴ Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő*, (1.) 1996. 7. 26–41; Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, (6.) 2001. 7–8. 60.

²⁵ Az érvényesség a nacionalizmus modelljének univerzális jellegéből ered, a „kötelező” eltérések pedig a nemzeti partikularitásból fakadnak. Vö. Anderson 2006. i. m.

²⁶ Szűcs Jenő: A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához. In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1974. 308–309.

²⁷ vö. Keményfi Róbert: Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. *Tabula* (2.) 1999. 2. 3–26.

²⁸ vö. Niederhauser Emil: A nemzeti kultúra szerepe a nemzetek létrejöttében. In: Niederhauser Emil: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. 250.

A nemzet egységét (valódi egység híján) szimbolizálja és legitimálja a közös származás tudata, pontosabban az erre a feltételezett tudásra való hivatkozás. Rostás-Farkas György (roma író, költő) ezt a következőképp fogalmazta az 1990-es évek elején: „Nincs cigány és cigány között különbség a Földön, mindannyian egy töről fakadunk, egységben vagyunk, ha szétszórta élünk is a világban, ha sorsunk és életformánk különböző is, mégis egyek vagyunk: a cigány történelem, kultúra örökösei! (...) Indiában, az őshazában még egységes népként éltünk, egységes nyelvet beszéltünk. Ma is kötelességünk megőrizni Indiából hozott kultúránkat, nyelvünket, szokásrendszerünket, törvényeinket, hiszen ez az, ami összetart minket.”²⁹

Az indiai származás tudata mellett – a mítikus nemzeti történelem igényének megfelelően – egyes szerzők több roma „kulturális sajátosságot” is visszavetítenek az indiai őshazába. Néhány roma és indiai kutató azt próbálja bizonyítani, hogy a cigányok a hindu társadalom második kasztját képező harcosok (ksatriják) voltak.³⁰

Ian Hancock, roma nyelvész és aktivista szerint a ksatrija kasztba emelkedő rádzsputokat (a cigányok feltételezett őseit) a Naptól és a Holdtól származtatták, s ez a szimbólum napjainkban is létezik oláh cigány közösségekben. Ugyanő a roma közösségeket ért interetnikus kölcsönhatások nyomán fellépő kulturális változásokat (akkulturációs folyamatokat) is megpróbálta begyömöszölni az indiai őshaza motívumába: „A tradicionális rádzsput »idegeneket asszimiláló képesség« szintén egy továbbélő jellemvonás, hiszen a romák nyugati vándorlásaik során sok gádzsót befogadtak, akik felvették a roma nyelvet, kultúrát és identitást.”³¹

Bár a roma közösségek (egy részének) indiai eredete – főleg nyelvészeti bizonyítékok alapján – elfogadott a tudományos berkekben is, a romák eredetének egy szálon való visszavezetése azonban problematikus, mint ahogy más népek esetében is az lenne. Az indiai származás elmélete a 18. századból származik,³² és sokáig meghatározó szerepet játszott a (nem roma) „cigánykutatók” munkáiban is. Komoly kritika először kulturális antropológusok részéről érte az

²⁹ Rostás-Farkas György: Megnyitó. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): Cigány Néprajzi Tanulmányok 2. Mikszáth Kiadó, Budapest, 1994. 13–14.

³⁰ Fraser, Angus: A cigányok. Osiris, Budapest, 2002. 34–35.

³¹ Hancock 1991. i. m. 252. (Saját fordítás – B. M.)

³² vö. Deáky-Nagy 2009. i. m.

elképzelést.³³ Judith Okely, angol kutató szerint nem tartható a mai cigányok kizárólagos indiai származása,³⁴ mert az angliai cigányok őseinek nagy része olyan gádzsó,³⁵ akik a feudalizmus széthullásának idején kerültek a társadalom periferiájára, és túlélésük érdekében vándorló életmódra tértek át.³⁶ A Magyarországon is kutató Michael Stewart egyenesen úgy fogalmaz, hogy „egy évszázadnyi tudományos kutatás során a cigányokról sokat ígérően gyarapodó ismeretek ellenére nehéz eloszlatni azt a hiedelmet, hogy a cigányok egzotikus »indiai eredete« alapvetően meghatározza természetüket.”³⁷

Az elméleti fejtegetések helyett (vö. az etnicitás konstruktivista megközelítése) nézzünk néhány történeti példát, amely ezt a „kánont”³⁸ más megvilágításba helyezi. Okely fent vázolt elképzeléséhez hasonló folyamatok Kelet-Európában is előfordulhattak, de az eddig rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre csak hipotézisek felállítása lehetséges.³⁹ Mindenesetre a cigányok egy bizonyos életmóddal jellemezhető, multietnikus társadalmi csoportként való észlelésére a 17. századi Magyarországon is találhatunk példát. Egy jezsuita tudós 1691-ben kiadott könyvében a következőket írta: „[...] a cigányoknak az igen hitvány és kóborló népe [...] Nem mások ugyanis, mint tolvajok csapata,

³³ A problematika kiváló összefoglalása: Törzsök Judit: Kik az „igazi” cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. IFA-OM-ELTE, Budapest, 2001. 29–52.

³⁴ Ezzel persze nem azt állítja Okely, hogy az angliai vagy európai cigányoknak nincsenek indiai gyökereik, csupán arra utal, hogy jelenlegi kultúrájukra semmiképpen sem az indiai eredet szolgál magyarázatul, hiszen folyton keveredtek a letelepedett népekkel. Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatások 1987 után Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban. *Regio* (10.), 1999. 1. 157.

³⁵ A gádzsó a romani nyelvben a nem cigányok elnevezése.

³⁶ Okely, Judith: *The Traveller–Gypsies*. Cambridge University Press, 1983. 8–15.

³⁷ Stewart, Michael Sinclair: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994. 18.

³⁸ Egyetértve Stewarttal, ennek a kánonnak a lényege, hogy mindegyik eredetmonda (akár romák, vagy nem romák, akár laikusok vagy tudósok forgalmazzák) ugyanarra az alapgondolatra megy vissza: „valamikor egy etnikai csoport elhagyta Indiát, és különböző megpróbáltatásokon és gyötrelmeken keresztül mind a mai napig különálló etnikumként maradt fenn.” Stewart, 1994. i. m. 20.

³⁹ vö. Nagy Pál: *Civitas Zingarorum. Amaro Drom*, (10.) 2000. 8. 26–28; Nagy Pál: „Gádzsósodás–cigányosodás” Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom* (17.), 2007. 2. 21–22.

valamint dologkerülő és csalárd emberek söpredéke, amely különféle nem túlságosan távoli, hanem szomszédos nemzetekből gyűlt össze.”⁴⁰

Egy etnikai csoport „ténye” két oldalról határozható meg: külső besorolás vagy önbesorolás alapján.⁴¹ Mivel a romák (hasonlóan más, nem domináns társadalmi csoportokhoz) nem rendelkeztek saját írásbeliséggel, ezért a legtöbbször egy „kívülálló” határozta meg a „cigánynak mondott” közösség jellemzőit. Ez azt eredményezte, hogy különböző diskurzusokban eltérő kritériumok alapján klasszifikálták „a cigányokat”.⁴² Nagy Pál kimutatta, hogy a 18. századi magyarországi források egy részében a „cigány” fogalma etnikai dimenzióban jelent meg. A latin nyelvű iratokban: *natio*, *gens*; a magyar nyelvű iratokban nemzet, nemzetség kifejezések. Ebben az esetben cigánynak lenni etnikai, nemzetiségi hovatartozást jelent. A források egy másik csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelenik meg. A latin nyelvű iratokban: *conditio* (társadalmi helyzet) és *professio* (foglalkozás, megélhetési mód). Ez esetben cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelent.⁴³ Az etnikai csoporttagság viszonylagosságát (és változtathatóságát) támasztja alá Nagy egy másik írása is. Egy mezőváros (Siklós) 18-19. századi forrásai alapján kimutatta, hogy a földdel bíró cigányok közti vagyoni differenciálódás következtében egyes cigányok gádzsókká (latinul: *neo-colonus*), más, elszegényedett gádzsók viszont cigányokká „váltak.”⁴⁴ Ehhez hasonló, kétirányú asszimiláció ma sem elképzelhetetlen.⁴⁵ Ezek alapján talán nem túlzás felvetni, hogy a

⁴⁰ Idézi: Nagy Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). PTE BTK, Pécs, 2004. 135–136.

⁴¹ Az ezzel kapcsolatos társadalomtudományi megközelítésekre és vitákra nem térek ki. Lásd pl.: Barth 1996. i. m.; Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? In: Horváth Ágota és mtsai (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Budapest, Új Mandátum, 2000. 179–191.

⁴² Csalog Zsolt: Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. Világosság (14.), 1973. 1. 38–44; Lucassen, Leo: The Power of Definition, Stigmatization, Minoritisation and Ethnicity. The Netherlands Journal of Social Sciences (27.), 1991. 7. 80–91; Oblath Márton: A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója. Anthropos (3.), 2006. 1. 51–60.

⁴³ Nagy Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008. 41–42.

⁴⁴ Nagy 2000. i. m. 27.

⁴⁵ vö. Baranyi Béla–G. Fekete Éva–Koncz Gábor: A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei-siklósi kistérségekben. In: Kállai Ernő (szerk.): A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. MTA ENKI, Budapest, 2003. 103–125; Péter László: Elszegényedés és szegregálódás egy ipari kisvárosban. WEB, 2003. 11. 21–28.

letelepült és földműveléssel foglalkozó cigányok egy (nem meghatározható) része asszimilálódott, azaz megszűnt cigány lenni önmaga és a környezete számára egyaránt. Ez némileg magyarázhatja a vándorcigány-képet a kora újkorban, de később majd látni fogjuk, hogy a 19. század végén a romák nagy többsége már letelepült életet élt, bár földdel nem vagy alig rendelkeztek.

Visszatérve az indiai eredet és az onnan való elvándorlás kérdéséhez eljutunk a „diaszpóraléttel” kapcsolatos nemzeti feladathoz. Mint a már említett Ian Hancock megfogalmazta: „A roma nacionalisták többségének közös gondolata: egy nép voltunk, mikor Európába érkeztünk, és újra egy néppé kell válnunk.”⁴⁶ A szerző fogalmi rendszerében tehát a Kelet-Európában elterjedt „nemzeti megújulás”⁴⁷ helyett „újraegyesülés” (reunification) szerepel.

Végül egy megjegyzés a diaszpóra fogalom – romákra vonatkozó – használatával kapcsolatban. Leo Lucassen, holland társadalomtörténész szerint a diaszpóra fogalmához hozzátartozik, hogy a szétszóródott nép egyes tagjai érezzék azt: ők egy csoporthoz tartoznak és azokkal is összetartoznak, akik nem ugyanabban az országban élnek. Mivel ez a romákra – egészen a legutóbbi időkig – nem volt jellemző, ezért szerinte a romák nem tekinthetők diaszpóracsoportnak.⁴⁸ Lucassen felvetése nyilván több mint terminológiai probléma, de részletes elemzésre jelen dolgozatban nem vállalkozhatom.

Nemzetkarakter: a vándorlás

A magyarországi romák jeles kutatója, Szuhay Péter írta 1995-ben megjelent, a roma nemzeti kultúráteremtést elemző cikkében, hogy „[...] a cigány történetírásban a vándorló törzsek megmaradása egy függetlenségi mozgalommal egyenértékű.”⁴⁹ Rostás-Farkas György cigány történetében a vándorlás a cigányok számára megfelelő életmód, a szerző szerint a letelepedés csak rontott a

⁴⁶ Hancock 1991. i. m. 256.

⁴⁷ vö. Niederhauser 2001a. i. m.

⁴⁸ Lucassen, Leo: A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. Amaro Drom, (12.) 2002. 4.

⁴⁹ Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. BUKSZ, (7.) 1995. 3. 335.

helyzetükön.⁵⁰ Az eredeti kánon (lásd: 36. lábjegyzet) részeként van fontos szerepe a „nomád”⁵¹ életmódnak, amely „nemzetkarakterként” funkcionál.

A néprajzi, antropológiai szakirodalomban is elterjedt dichotómia a letelepült, földműves és a nomád, állattenyésztő népek összehasonlítása, szembeállítás. A roma közösségek történeti és jelenkori vizsgálatában pedig általában a „cigány–nem-cigány” kettőség a meghatározó. A „nomád” cigány képe napjainkban is erős, holott már a 15. században voltak letelepült roma családok, és különböző, a középkor végétől kezdődő integrációs folyamatokra utaló adatokat tárnak fel a történészek.

Az éppen 120 évvel ezelőtt végrehajtott országos cigány összeírás szerint Magyarország területén közel 280 ezer cigány élt (természetesen az összeírást végzők véleménye, nem pedig önbevallás alapján). Ebből csak mintegy 8938⁵² fő számított a korabeli hatóságok szemében kóborló cigánynak, a 20 406 „fél-vándor” és 243 432 letelepedett cigány mellett.⁵³ A fejezet további részében néhány olyan példát mutatok be, melyek a „cigány–nem-cigány” együttélés különböző variánsait ábrázolják, és más megvilágításba helyezik a mitikus vándorcigány-képet.

A történeti adatok szerint Nagyszebenben már a 15. század végén voltak a város joghatósága alá tartozó letelepült cigányok, akik különböző munkákat (fémműves munkák, hóhéri feladatok, erődítési munkák) végeztek a település számára. 16. század eleji források szerint hasonló helyzetű cigány csoportok éltek Kolozsváron és Brassóban is.⁵⁴

16. századi hódoltsági török forrásokban olyan cigányok szerepelnek, akik mint zenészek, kovácsok, tűzmesterek, golyóöntők, seborvosok, katonák stb. a török hadsereg és közigazgatás szolgálatában álltak. Viszonylag sok cigány

⁵⁰ Rostás-Farkas György: A cigányok története. Le romengihistorija. Cigány Tudományos és Művészeti Társaság, Budapest, 2001. 94–95.

⁵¹ Persze a cigányok soha nem voltak nomádok, hiszen az a legelőváltó, nagyállattartó társadalmakra használt fogalom.

⁵² Azaz a korabeli cigányok mindössze 3 %-a!

⁵³ Vallási és nyelvi szempontból is igen heterogén cigánykép jött létre a felmérés során. A letelepedettek általában a helyi többség vallását követték, a vándorcigányok zöme görögkeleti (ortodox) vallású volt, ami erdélyi, illetve romániai származásra utal. A cigányok 30%-a cigány, 38%-a magyar, 24,4%-a román és 7,5%-a egyéb anyanyelvű volt. Hermann Antal: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895.

⁵⁴ Nagy 2004. i. m. 21–26.

élt Budán, ahol külön mahallét (negyed) népesítettek be a borkereskedelemmel is foglalkozó görögkeleti és muszlim vallású cigány lakosok.⁵⁵

Maga a „nomád életmód” a 17. századi Erdélyben például gyakran mint menlevelekkel biztosított és ellenőrzött vándorló munkavégzés létezett. A földesúri függőségbe kerülő cigányok a földesúr birtokaihoz tartozó falvakban láttak el kézműves szolgáltatásokat, amire a korabeli ipar fejletlensége miatt is szükség volt.⁵⁶ A gondos birodalmi adminisztrációnak és a kitartó levéltári kutatásoknak köszönhetően sok információ áll rendelkezésre az erdélyi aranymosó cigányokról, akiket a magyar nyelv „Bányász vagy Aranyász Czigányoknak” nevezett a 18. század közepén.⁵⁷

Miskolcon egy, az 1740-es évekből származó statútum a lakatos mesteremberek kérelmére úgy rendelkezik, hogy a cigányok csak a sátraikban gyakorolhatják mesterségüket és a piacon sem patkolhatnak csizmát. A helyi céhek gazdasági érdekeit védő diszkriminatív rendelkezések ellenére a főleg kovácsolásból, zenélésből és paraszti, illetve napszámos munkákból élő cigányok a 18. század végére letelepült életmódot folytató városi lakosokká váltak. Egy korabeli utazó szavaival: „[...] sok testvérük már olyannyira ki is művelődött, hogy zavarban vagyunk: vajon valódi cigányokkal van-e dolgunk? Még fekete színük is észrevehetően megváltozott. Sok miskolci cigányra hivatkozhatunk itt, különösen azokra, akik zenei tehetségüket kiművelték.”⁵⁸ A gazdasági alapokon nyugvó integrációs (és itt-ott asszimilációs) folyamat érhető tetten például Győr⁵⁹ és Szeged⁶⁰ városában is a 18-19. században.

⁵⁵ Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. Századok, (110.) 976. 3. 474–489.

⁵⁶ Nagy 2004. i. m. 61–62.

⁵⁷ Zsupos Zoltán: Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. Néprajzi Értesítő LXVII–LXX. (1985–88.) 1990. 129–193; Zsupos Zoltán: Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. Cigány néprajzi tanulmányok. 4–5. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996.

⁵⁸ Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László–Viga Gyula (szerk.): A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX–XXXI. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1993. 205–215.

⁵⁹ Perger Gyula: Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkápások. In: Domonkos Ottó (szerk.): Arrabona–Múzeumi közlemények 34. 1995. 269–319.

⁶⁰ Kovács János: A cigányok Szegeden. Ethnographia, 1895. 3. sz.; Kovács János írásának rövid összefoglalását lásd: Binder Mátyás: Cigányképek a sztereotípiáktól az integrációig. Múlt-kor történelmi portál. (http://www.mult-kor.hu/20090107_ciganykepek_a_szttereotipiaiktol_az_integracioig)

Természetesen a falu társadalmába is tudtak integrálódni a roma közösségek. A 19. század első felében a Nógrád megyei cigányok többsége szegény sorban, de évtizedek óta letelepedettként élt a megye falvaiban és mezővárosaiban. A lókupecsek szolgáltatásaira – akár az uralkodói rendeletekkel is dacolva – gyakorta igényt tartottak a helyi földesurak. A zenélés ekkorra már az egyik, ha nem a legjellemzőbb, cigányok által űzött foglalkozássá vált. A megélhetési nehézségeket jelzi azonban, hogy az összeírásokban sokan kovácsmuzsikusként, illetve muzsikus-kovácsként szerepelnek.⁶¹ Hasonló megélhetési stratégiákról és sikeres integrációs folyamatokról számol be Kardos Ferenc 18. századi Zala megyei források alapján.⁶²

Paradoxnak tűnik, de a nacionalizmus logikája felől érthető, hogy a roma közösségek egykori vándorlásának tényét etnikai-kulturális sajátosságként értelmezik jóindulatú laikus,⁶³ rosszindulatú előítéletes⁶⁴ és roma nemzetépítő diskurzusokban egyaránt. A roma közösségek (és más etnikai csoportok) vándorlása természetesen nem valami ősi szokásnak tudható be, hanem alapvetően gazdasági okai vannak. A vándorló roma közösségek leírásával és értelmezésével próbálkozó egyik legéletképesebb meghatározás a peripatetikus közösség fogalma. Az ökológiai antropológiából származó megközelítés sze-

⁶¹ Szomszéd András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XIII. Salgótarján, 1987. 157–207.

⁶² Kardos Ferenc: Források és adatok a cigány közösségekről a 18. századi Zalából. In: „Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni”. Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2008. 9–34.

⁶³ Lásd például az Európa Tanács főtitkárának egy 1991-es beszédét, amelyben a cigány kisebbség „vándorló jellege” az „európaiság” bizonyítékeként jelent meg: „Önök egy valóban európai népet képeznek, mivel a cigányok hagyományaik és a meghatározásaik szerint vándorlók, akik országról országra utaznak nem ismerve európai határokat.” Idézi: Majtényi Balázs: Mit ér a nemzetközi szabályozás? (A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás). In: Majtényi Balázs (szerk.): Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 9–52.

⁶⁴ Magyarországon a zámolyi romák kapcsán került előtérbe a vándorlás mint cigány jellegzetesség. Lásd: Bognár Katalin–Kováts András: A roma migráció a magyar sajtóban. In: Kováts András (szerk.): Roma migráció. MTA KI, Budapest, 2002. 106–121. Szlovákiában vezető politikusok igyekeztek úgy beállítani a Nyugat-Európába irányuló roma menekülthullámot, mint a szlovák EU-tagságot fenyegető veszélyt. A napilapok „menedék-kaland”, „roma összeesküvés”, „ethnobiznisz”, vagy „ethno-tourism” címszó alatt tárgyalták az eseményeket. Vašeka, Imrich–Vašeka, Michal: Recent Romani Migration from Slovakia to EU Member States: Romani Reaction to Discrimination or Romani Ethno-tourism? Nationalities Papers, (31.) 2003. 1. 35–39.

rint az a csoport tekinthető peripatetikusnak, mely (1) mozgása gazdasági stratégiából fakad, (2) elsődleges megélhetési forrása a javak és szolgáltatások értékesítése, (3) endogám, (4) mindig kisebbségben van és (5) önálló etnikai egységet képez.⁶⁵ Szorosan ehhez kapcsolódik az ökológiai „niche” (fülke, rés, hézag) fogalma, mely azt jelenti, hogy bizonyos javak és szolgáltatások iránt – adott területen és időben – igény lép fel. Ezt az igényt „peripatetikus stratégia” alkalmazásával próbálják meg egyes csoportok kielégíteni. A peripatetikus stratégia tehát a lehetséges stratégiák egyike, amelynek alkalmazására a külső társadalmi miliő megváltozásakor kerülhet sor.⁶⁶

Egy másik megközelítés szerint a roma közösségek vándorlásának strukturális és konjunkturális okai lehetnek.⁶⁷ Liégeois strukturális vándorlásnak nevezi azt, amikor a helyváltotatás egy adott társadalmi és gazdasági szerkezetnek tudható be. Erre lehet példa a kovácmesterséget űző cigányok esete. Mivel a magyarság rendelkezett régi fémműves hagyományokkal, nem maga a mesterség, hanem annak speciális „technikája” iránt mutatkozott kereslet. Mint Nagy Pál írja: „Az üllőjét és szerszámaikat könnyen szállító, a felesége kiegészítő munkáját is használó cigány iparos a nagy mezőgazdasági munkák idején helyszíni szolgáltatást tudott nyújtani, s azonnal megjavította a megrongálódott szerszámokat, így téve magát nélkülözhetetlenné a termelőmunka folyamatosságának fenntartásában.”⁶⁸ Hasonló jellegűnek tekinthetjük a beás cigány közösségek piacszerzés által motivált mozgását. A beások egy része fafeldolgozással, teknőkészítéssel foglalkozott és erdei telepeken lakott. Ha egy területen elvégezték a szükséges munkákat, ellátták a környéket a termékeikkel, útra keltek.⁶⁹ Konjunkturális vándorlásnak tekinthetjük a mások által teremtett körülmények okozta vándorlási kényszert. Ilyen, amikor a vásári árus, a medvétáncoltató, a muzsikos követi az ünnepek és vásárok időrendjét, a lócsiszár a lóvásárokat, a mezőgazdasági munkás a gyümölcsszezonst stb.

⁶⁵ Prónai Csaba: A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris–MTA KI, Budapest, 2000. 178.

⁶⁶ Piasere, Leonardo: Szlovén romák: vándorlás és megtelepedés. In: Prónai Csaba (szerk.): Leonardo Piasere: A ciganológusok szerelmei. Válogatott tanulmányok. ELTE BTK, Budapest, 1997. 117.

⁶⁷ Liégeois, Jean-Pierre: Romák, cigányok, utazók. Pont Kiadó, Budapest, 2002. 24.

⁶⁸ Nagy, 2008. i. m. 5.

⁶⁹ Nagy Pál: Előszó. In: Landauer Attila–Nagy Pál (szerk.): Írások a magyarországi beásokról. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 2009. 9.

A romák által gyakrabban űzött mesterségek egy része (főként a zenélés, lókereskedelem, kovácsolás) ősi, autentikus és etnospecifikus foglalkozásként interpretálódik⁷⁰ (és nem csak a roma nemzetépítők esetében), míg más munkák (teknővájás, aranymosás, mezőgazdasági munkák, hóhér) nem kapnak ilyen értelmezést. Annak ellenére, hogy például az aranymosás és a lókereskedelem (jó része) egyaránt állami és földesúri engedéllyel és ellenőrzéssel zajlott (lásd fentebb). Részletes elemzésre ezzel kapcsolatban nem vállalkozhatom, de az biztos, hogy nem csak a cigányok zenéltek másoknak vagy nem csak a cigányok között voltak kovácsok. Ez a „jelenség” meglátásom szerint nem más, mint a funkcionális „népi kultúra” megalkotása szelekció, homogenizálás és esszencializálás útján.

A peripatetikus közösségek a feudális Kelet-Európa gazdaság- és társadalom-szerkezetében igyekeztek megtalálni azokat a munkalehetőségeket, amelyekben dolgozva biztosíthatták a közösség túlélését. A kínálat a 17. századtól kezdődően kezdett beszűkülni, mert Magyarországon a specializálódás következtében több fémműves tevékenység is önálló foglalkozássá vált és céhes keretekbe szerveződött. Ekkoriban még a fémművesség volt a legelterjedtebb foglalkozás a cigányok körében. A céhek egyre erőteljesebben kiszorították a piacról a cigány kézműveseket. „Amikor a tanult mesterség gyakorlásának lehetősége egy adott térben bezárult, kétféle választ lehetett adni: vándorlással új piacot keresni vagy új megélhetési módra áttérni.”⁷¹ Ezzel létrejött a cigányok magyarországi történetében az a tartósan, napjainkig fennmaradó kényszerhelyzet, amit újra és újra a foglalkozás- és életmódváltás jelent.”⁷² A folyamatos alkal-

⁷⁰ Rostás-Farkas György szerint ezeket a foglalkozásokat Indiából hozták magukkal a cigányok. Rostás-Farkas 2001. i. m. 72–79.

⁷¹ A legsikeresebb új megélhetési mód a zenélés lett, mely azonban a 18. század előtt egyáltalán nem volt jellemző foglalkozás a cigányok körében. A 18. század végén kevesebb, mint 1600 cigányzenészt említenek az összeírások, 100 év múlva már 17 ezer zenész cigányt regisztráltak Magyarországon. A rendi társadalom korában lenézett foglalkozásnak tekintett zenélés sok roma család számára jelentette a megélhetés egyik és idővel egyre biztosabb forrását. Lásd: Sárosi Bálint: Cigányzene... Budapest, Gondolat, 1971; Nagy 2004. i. m. 71–75; Kállai Ernő: A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Kovács Nóra–Szarka László (szerk.): Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 327–345.

⁷² Nagy 2009. i. m. 9; foglalkozásváltási stratégiákról és kényszerekről lásd még például: Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. Medvetánc, 1984. 2–3. sz. 209–226; Fleck Gábor–Virág Tünde: Hagyomány és alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül.

mazkodási kényszer nem teszi lehetővé „ősi” mesterségek fennmaradását, mindegy, hogy cigányokról vagy nem-cigányokról van szó.

Miután viszonylag részletesen megvizsgáltuk a „vándorlást” mint a roma nemzeti narratíva egyik meghatározó toposzát (és az e toposzt más megvilágításba helyező társadalomtörténeti adatokat, elméleteket), az utolsó fejezetben a cigány történelem szomorú „egyediségét” jelentő, mindenkori üldözések emlékét és szerepét mutatom be röviden.

Nemzetsors: üldöztetés

Rostás-Farkas György könyvében a nagy perzsa költő, Firdauszi egyik történetével magyarázza a cigányok örök vándorlását. (Pontosabban ez csak az egyik magyarázat.) Nézzük, mit emelt be „cigány történetébe” a roma szerző: „[...] Bahram-Gur perzsa király (i. sz. 430–443) az ind Shankal királytól 10.000 lurit, vagyis cigányt kért magának, kik mint zenészek, alattvalóit játékkal szórakoztassák. A perzsa király letelepítette a lurikat, és mindegyiknek egy szamarat, egy tinót és búzát ajándékozott. Egy év alatt a lurik a gabonát és tinót elfogyasztották ahelyett, hogy a búzát elvetették volna, az állatokat pedig gyarapították volna. Erre a király felbosszankodott, és kikergette a lurikat az országból. Azóta hontalanok és vándorlók a cigányok.”⁷³

A vándorlás kérdésének vizsgálatán már túl vagyunk, a fenti idézettel a hontalanság, a be nem fogadás és az üldöztetés jelenségére, illetve annak roma nemzeti szempontú interpretációjára utaltam. Hasonlóan a fentebb tárgyalt roma nemzeti térhez és nemzeti karakterhez, a „nemzeti sors” kérdésében sincs nagy különbség a „belső” nemzeti narratíva és a „külső” korai tudományos, illetve kortárs laikus értelmezésben. Sokan a cigányok történelmét egy-

Szociológiai szemle, 1998. 1. sz. 67–91; Havas Gábor: Hagyományos mesterségek. In: Kemény István (szerk.): A magyarországi romák. Budapest, Útmutató, 2000. 85–90; Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Budapest, Osiris–MTA KI, 2000.

⁷³ Rostás-Farkas 2001. i. m. 31.; itt jegyzem meg, hogy nem lehet nem észrevenni a mai sztereotípiákat az elvileg jó 1500 évvel ezelőtti játszódó történetben. Bár ez csak az egyik eredetmonda az említett szerző könyvében, a nemzeti-romantikus megközelítés hevében kritika és kommentár nélkül emeli be könyvébe a sztereotíp történetet (és történeteket). Ezzel – vélhetően szándéka ellenére – olyan értelmezési keretet kínál föl a cigány történelmet illetően, ami a laikus, előítéletekkel felvértezett emberek, de akár a szélsőjobboldal számára is elfogadható.

fajta „glorifikált szenvedéstörténetként” értelmezik, ami önmagában igen egyoldalú megközelítés,⁷⁴ és a sok valódi nehézség és szenvedés ellenére súlyosan leegyszerűsítő történeti képet rajzol. Ezzel szemben Nagy Pál az *együttélési modellek változására* hívja fel a figyelmet. Ebben az értelmezésben a differenciált, szegmentáris csoportokat alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók. „A megvetés és az üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amit a modernizációs időszakok, válsághelyzetek, nagy gazdasági átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki.”⁷⁵

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy ne történtek volna üldözések. Attól kezdve, hogy az első roma csoportok a 14-15. század fordulója környékén megjelentek Európa számos területén, egyre gyakrabban találkoztak az elűzésüket, erőszakos asszimilációjukat vagy akár a fizikai megsemmisítésüket sürgető rendeletekkel.⁷⁶ Az állandónak tartott üldöztetések egy „sajátos kultúrával”, igen autonóm tudattal rendelkező „nép” képét keltik, teret engedve olyan következtetéseknek, melyek igencsak alkalmasak a félreértelmezésre. Ilyen például a Romano Rácz Sándor által megfogalmazott „kivülállás kultúrája”-fogalom is.⁷⁷ Az etnikai csoportok zártsága és kontrasztja jelenik meg Hancock megállapításában is: „[...] a bennünket összekötő közös tényező nem annak a tudata, hogy mik vagyunk, hanem azé, hogy mik nem vagyunk: a romanik nem gádzsók, azaz nem nem-cigányok.”⁷⁸ A „többségi” társadalmon kívüli létezés toposza és az ezzel összefüggő szenvedések vélt vagy valós emléke legitimációs funkciót kap a roma nemzeti narratívában. A Nemzetközi Roma Szövetség (IRU) 2001-ban kiadott nyilatkozatában olvashatjuk, hogy „[...] nekünk, egy nemzetnek, akik közül több mint félmillió személyt pusztítottak el egy elfelejtett holocaustban, egy nemzetnek, amelynek tagjait túl gyakran diszkriminálják, marginalizálják, akik áldozatul esnek az intoleran-

⁷⁴ Nagy Pál: A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai. 1997. (a NEKH és a MTA TTI Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás bővített változata) URL: www.archiv.meh.hu/nekh/Magyar/nagyp.htm

⁷⁵ Nagy 2008. i. m. 37.

⁷⁶ Az európai országok „cigánypolitikáiról” lásd: Fraser 2002. i. m. 88–176; Liégeois 2002. i. m. 97–121.

⁷⁷ vö. Binder Mátyás: „Elképzelt kultúra”. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, (22.) 2010. 86. 172–195.

⁷⁸ Hancock, Ian: *Mi vagyunk a romani nép*. Pont Kiadó, Budapest, 2004. 20.

ciának és üldöztetéseknek, van egy álmunk...”⁷⁹ Az idézettel eljutottunk az üldöztetések csúcspontját jelentő roma holokauszthoz. A második világháborús roma genocídium feltárása és annak a kollektív emlékezetbe való beépülése a romák identitásépítésének fontos fázisát jelenti.⁸⁰ Az identitásépítés valódi traumákkal terhelt ezen szakaszára jelen dolgozatban nem tudok részletesebben kitérni, hiszen már a befejező mondatok következnek.

Zárásként mindössze annyit jegyeznek meg, hogy a „kanonizált” cigány történelem egyoldalú és leegyszerűsítő fonala – véleményem szerint – ugyanúgy nem segíti valamiféle progresszív roma identitás fejlődését, mint ahogy gátolja a „cigánynak mondott emberek” valós történeti múltjának és jelenének az ún. többség általi megértését és elfogadását.

Bibliográfia

- ANDERSON, Benedict: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006.
- BARANYI Béla–G. FEKETE Éva–KONCZ Gábor: A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei-siklósi kistérségekben. In: Kállai Ernő (szerk.): A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. MTA ENKI, Budapest, 2003. 103–125.
- BARTH, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, (7.) 1996. 1.3–25.
- BECK Zoltán: Tekintély és szöveg (Miért van baj a cigány népismerettel?) *Educatio*, (13.) 2004. 2. 314–318.
- BINDER Mátyás: „A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. *Regio*, (20.) 2009. 4. 35–59.
- BINDER Mátyás: „Elképzelt kultúra” A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, (22.) 2010. 86. 172–195.

⁷⁹ Fosztó 2002. i. m. 222.

⁸⁰ Lásd ehhez: Kapralski, Slawomir: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. *Nationalities Papers* (25.) 1997. 2. 269–283; Szuhay Péter: A holokausttól a pharrajmosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom*. 2005. 46; Marushiakova, Elena–Vesselin, Popov: Holocaust, Porrajmos, Samudaripen ... Creation of New National Mythology. 2010. URL: http://www.academia.edu/1132663/Holocaust_Porrajmos_Samudaripen..._Creation_of_New_National_Mythology

- BINDER Mátyás: A cigányokról alkotott történeti kép változása a rendszerváltás tükrében Szlovákiában és Magyarországon. In: Krausz Tamás–Mitrovits Miklós–Zahorán Csaba (szerk.): Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2010. 313–343.
- BINDER Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*(20.) 2008. 77. 130–160.
- BINDER Mátyás: Cigányképek a sztereotípiáktól az integrációig. Múlt-kor történelmi portál. 2009. (http://www.mult-kor.hu/20090107_ciganykepek_a_sztereotipiaiktol_az_integracioig)
- BOGNÁR Katalin–KOVÁTS András: A roma migráció a magyar sajtóban. In: Kovács András (szerk.): Roma migráció. MTA KI, Budapest, 2002. 106–121.
- BRUBAKER, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. *Beszélő*, (1.) 1996. 7. 26–41.
- BRUBAKER, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, (6.) 2001. 7–8. 60.
- BURKE, Peter: A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia*(95) 1984. 3. 362–371.
- CSALOG Zsolt: Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság*, (14.) 1973. 1. 38–44.
- DEÁKY Zita–NAGY Pál: Augustini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): Augustini ab Hortis Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.] Györffy István Néprajzi Egyesület–Magyar Néprajzi Társaság–SZIE GTK, Budapest–Gödöllő, 2009. 5–28.
- ERDŐS Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, (17.) 2007. 11–12. 129–144.
- ERIKSEN, Thomas Hylland: Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák. Gondolat Kiadó–PTE, Budapest–Pécs, 2008.
- FLECK Gábor–VIRÁG Tünde: Hagyomány és alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1998. 1. 67–91.
- FOSZTÓ László: Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement. *Regio* 2003. 102–120.
- FOSZTÓ László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 207–224.
- FRASER, Angus: A cigányok. Osiris, Budapest, 2002.

- GEERTZ, Clifford: Az identitás politikájáról. Lettre, 1998. 31. (<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm> – Letöltés: 2007.február 10.)
- GELLNER, Ernest: A nemzetek és a nacionalizmus. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.
- GYÁNI Gábor: A történetírás újragondolása. Híd, 2006. 9. 3–15.
- HANCOCK, Ian: Mi vagyunk a romani nép. Pont Kiadó, Budapest, 2004.
- HANCOCK, Ian: The East European Roots of Romani Nationalism. Nationalities Papers (19.) 1991. 3. 251–268.
- HAVAS Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. Medvetánc, 1984. 2–3. 209–226.
- Hermann Antal: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895
- HOBBSAWM, Eric: A nacionalizmus kétszáz éve. Maecenas, Budapest, 1997.
- HOFER Tamás: A modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. In: Hofer Tamás: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. L'Harmattan, Budapest, 2009. 223–235.
- HOFER Tamás: A nemzeti történelem rávetítése a népművészetre. In: Hofer Tamás: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. L'Harmattan, Budapest, 2009. 145–166.
- JENKINS, Richard: Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizálás és hatalom. In: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.): Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005. 127–147.
- KÁLLAI Ernő: A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Kovács Nóra–Szarka László (szerk.): Tér és teret. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 327–345.
- KAPRALSKI, Slawomir: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. Nationalities Papers (25.) 1997. 2. 269–283.
- KARDOS Ferenc: Források és adatok a cigány közösségekről a 18. századi Zalából. In: „Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni” Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2008. 9–34.
- KEMÉNY István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris–MTA KI, Budapest, 2000.
- KEMÉNYFI Róbert: Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. Tabula (2.) 1999. 2. 3–26.

- KOVÁCS János: A cigányok Szegeden. *Ethnographia*, 1895. 3.
- KOVALCSIK Katalin–RÉGER Zita: A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, (24.) 1995. 2. 31–34.
- LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván: Ki a cigány? In: Horváth Ágota és mtsai (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Új Mandátum, 2000. 179–191.
- LIÉGEOIS, Jean-Pierre: Romák, cigányok, utazók. Pont Kiadó, Budapest, 2002.
- LUCASSEN, Leo: A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. *Amaro Drom*, (12.) 2002. 4.
- LUCASSEN, Leo: The Power of Definition, Stigmatization, Minoritisation and Ethnicity. *The Netherlands Journal of Social Sciences*, (27.) 1991. 7. 80–91.
- MAJTÉNYI Balázs: Mit ér a nemzetközi szabályozás? (A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás). In: Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 9–52.
- MARUSHIAKOVA, Elena–VESSELIN, Popov: Holocaust, Porrajmos, Samudaripen ... Creation of New National Mythology. 2010. URL: http://www.academia.edu/1132663/Holocaust_Porrajmos_Samudaripen_..._Creation_of_New_National_Mythology
- MÉSZÁROS László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. *Századok*, (110.) 1976. 3. 474–489.
- MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- NAGY Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). PTE BTK, Pécs, 2004.
- NAGY Pál: „Gádzsósodás–cigányosodás” Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, (17.) 2007. 2. 21–22.
- NAGY Pál: *A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998.
- NAGY Pál: A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai. 1997. (a NEKH és a MTA TTI Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás bővített változata) URL: www.archiv.meh.hu/nekh/Magyar/nagyp.htm
- NAGY Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát–medencében a 15–20. században. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája*. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008. 41–42.
- NAGY Pál: *Civitas Zingarorum*. *Amaro Drom*, (10.) 2000. 8. 26–28.

- NAGY Pál: Előszó. In: Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): Írások a magyarországi beásokról. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 2009. 5–13.
- NIEDERHAUSER Emil: A nemzeti kultúra szerepe a nemzetek létrejöttében. In: Niederhauser Emil: Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001b. 249–253.
- NIEDERHAUSER Emil: A történeti tudat kérdései Kelet-Európa nemzeti megújulási mozgalmaiban. In: Niederhauser Emil: Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001a. 99–134.
- NOIREL, Gérard: A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Napvilág, Budapest, 2001.
- OBLATH Márton: A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója. *Anthropolis*, (3.) 2006. 1. 51–60.
- OKELY, Judith: *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press, 1983.
- PERGER Gyula: Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkapások. In: Domonkos Ottó (szerk.): Arrabona–Múzeumi közlemények 34. 1995. 269–319.
- PÉTER László: Elszegényedés és szegregálódás egy ipari kisvárosban. *WEB*, 2003. 11. 21–28.
- PIASERE, Leonardo: Szlovén romák: vándorlás és megtelepedés. In: Prónai Csaba (szerk.): Leonardo Piasere: A ciganológusok szerelmei. Válogatott tanulmányok. ELTE BTK, Budapest, 1997. 110–122.
- PRÓNAI Csaba: A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris–MTA KI, Budapest, 2000. 176–198.
- PRÓNAI Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatók 1987 után Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban. *Regio* (10.) 1999. 1. 156–177.
- ROSTÁS-FARKAS György: A cigányok története. Le romengi historiája. Cigány Tudományos és Művészeti Társaság, Budapest, 2001.
- ROSTÁS-FARKAS György: Megnyitó. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): Cigány Néprajzi Tanulmányok 2. Mikszáth Kiadó, Budapest, 1994. 13–14.
- SÁROSI Bálint: Cigányzene... Budapest, Gondolat, 1971.
- STEWART, Michael Sinclair: Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994.
- SZOMSZÉD András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XIII. Salgótarján, 1987. 157–207.
- SZUHAY Péter: A holocausttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom*. 2005. 46.

- SZUHAY Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, (?) 1995. 3. 335.
- SZŰCS Jenő: A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához. In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1974. 283–326.
- SZŰCS Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1974. 11–188.
- TÓTH Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László–Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX–XXXI*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1993. 205–215.
- TÓTH Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37–44.
- TÖRZSÖK Judit: Kik az „igazi” cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. IFA-OM-ELTE, Budapest, 2001. 29–52.
- VAŠECKA, Imrich–VAŠECKA, Michal: Recent Romani Migration from Slovakia to EU Member States: Romani Reaction to Discrimination or Romani Ethno-tourism? *Nationalities Papers*, (31.) 2003. 1. 27–45.
- WIMMER, Andreas–GLICK Schiller, Nina. Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. *Magyar Kisebbség*. (9.) 2005. 3–4. 164–210.
- WLISLOCKI Henrik: Cigányok. In: *Pallas Nagy Lexikona* IV. kötet. Külön melléklet. Budapest, 1893.
- ZSUPOS Zoltán: Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. *Néprajzi Értesítő* LXVII–LXX. (1985–88.) 1990. 129–193.
- ZSUPOS Zoltán: Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. *Cigány néprajzi tanulmányok*. 4–5. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996.